

FONOLOGICKÝ SYSTÉM ČEŠTINY 15. STOLETÍ

Fonologický systém češtiny 15. století byl poznamenán sérií změn, které byly popsány v předchozí kapitole. Jejich společným jmenovatelem byla v drtivé většině případů historická depalatalizace: proměnila nejen inventář fonémů ale také jejich vzájemné vztahy.

Vokalický systém byl zbaven většiny měkkostních opozic, což vedlo jednak k jeho zjednodušení, jednak k osamostatnění *y* jako samostatného fonému (a nikoli poziční varianty *i*). Vokalický systém také disponoval stoupavým diftongem *je*, který vznikl posílením *i*-ové složky u dlouhého *jať*. V tomto okamžiku nastává začátek procesu, který vedl k odlišnému vývoji systému krátkých a dlouhých vokálů.

Krátké vokály

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>
středové	<i>e</i>		<i>o</i>
nízké		<i>a</i>	

Dlouhé vokály

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>í</i>	<i>ý</i>	<i>ú</i>
středové	<i>é</i>	<i>ie</i>	<i>ó</i>
nízké		<i>á</i>	

Kromě toho čeština disponuje slabikotvornými likvidami *l*, *r*, které zčásti navazují na starobylé psl. slabikotvorné likvidy.

Podobně jako vokalický systém se také konsonantický systém výrazně zjednodušil: zejména ztratil většinu palatalizovaných vokálů.

Konsonantický systém

místo artikulace	labiály	alveoláry		palatály	veláry
-------------------------	----------------	------------------	--	-----------------	---------------

způsob artikulace							
okluzívy	ústní	neznělé	<i>p</i>	<i>t</i>			<i>k</i>
		znělé	<i>b</i>	<i>d</i>			<i>g</i>
	nazální		<i>m</i>	<i>n</i>			
semiokluzívy		neznělé		<i>c</i>	<i>č</i>		
		znělé					
konstriktivy		neznělé	<i>f</i>	<i>s</i>	<i>š</i>		<i>ch</i>
		znělé	<i>w</i>	<i>z</i>	<i>ž</i>		
	laterální			<i>l</i>			
	vibranty			<i>r</i>			
	aproximanty					<i>j</i>	

Jak je z tabulky patrné, v tomto období základní korelační řadu tvoří opozice znělosti.

VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU OD 15. STOLETÍ

DIFTONGIZACE $\acute{O} > \underline{UO}$

Do souvislosti s rozvinutím jotace u dlouhého $\acute{e} > \underline{je}$ se zpravidla klade velmi podobná změna zadního vokálu $\acute{o} > \underline{uo}$.¹ Hlavní vrchol této změny je však nutno klást na přelom 14. a 15. stol. Tato změna se realizuje pouze u dlouhého \acute{o} :

bóh > *buoh*
dóm > *duom*
vóči > *vuoči*
svój > *svuoj*

Ve stč. textech se sice objevují nemnohé doklady diftongizace krátkého *o*, nicméně v dalším vývoji se neprosazují:

boha > *buoha*
kostel > *kuostel*
mohu > *muohu*
jako > *jakuo*

Se změnami $\acute{e} > \underline{je}$ a $\acute{o} > \underline{uo}$ nastává ve vývoji českého fonologického systému důležitý předěl: po jejich prosazení se systém krátkých a dlouhých vokálů vyvíjí odděleně.

¹ Tak jako se u vývoje $\acute{e} > \underline{je}$ hovoří o rozvinutí jotace, tak se u změny $\acute{o} > \underline{uo}$ hovoří o rozvinutí labializace.

IFTONGIZACE $\acute{Y} > EI$

Tato změna zasáhla pouze tvrdé dlouhé \acute{y} (o vývoji krátkého y viz výše). Těžiště této změny spadá do konce 14. století a průběhu 15. století.

Diftongizace \acute{y} v klesavý diftong proběhla ve dvou fázích:

1. Nejprve vznikl diftong obsahující neurčitý střední a středový vokál, který byl blízký fonému e . Na tuto fázi změny ukazuje grafika pramenů z 15. stol. v nichž se $\acute{e}\acute{i}$ ² mnohdy zapisuje jako aj : *nebayeay* (*nebejvej*), *maydlo*, *mlayn*.³
2. Později (v průběhu 15. století) se prosadila změna tohoto neurčitého vokálu v e .

mlýn > *mlejn* > *mlejn*
mýto > *mějto* > *mejto*
pýcha > *pejcha* > *pejcha*
dobry > *dobrej* > *dobrej*

Diftongizace se prosazuje na místě i v té části českých a moravských dialektů, v nichž i po c , z , s ztvrdlo $i > \acute{y}$: (*sítko* > *sýtka* >) *sejtko*, (*vozik* > *vozyk* >) *vozejk*, (*cítit* > *cýtít* >) *cejtit*.

Diftongizace byla provedena v českých nářečích v užším smyslu (snad s výjimkou okrajů jihozápadočeské nářeční skupiny), ve středomoravských dialektech (s následnou monoftongizací v \acute{e}) a v západních okrajových úsecích východomoravských dialektů.

DIFTONGIZACE $\acute{U} > OU$

Tato změna proběhla v souvislosti s diftongizací $\acute{y} > \acute{e}i$. Obě změny spojuje průběh, chronologie a územní rozšíření (rozdíl je však v míře jejich přijetí moderním spisovným jazykem – viz níže). Její hlavní průběh je nutno klást do konce 14. století a průběhu 15. století.

Také tato diftongizace proběhla ve dvou fázích:

1. Na konci 14. století se \acute{u} diftongovalo na klesavý diftong ou ⁴, jehož první komponent byl neurčitý, otevřený, blízký fonému $/a/$, a který se proto zapisoval jako $\langle au \rangle$: *aw*, *av*, *au*, *av*.
2. V průběhu 15. století se samohláskový komponent ztotožnil s fonémem $/o/$.

² Tento první (vokalický) komponent by bylo možno chápat jako a a celý diftong tedy jako $(a\acute{i})$.

³ Kromě toho se psalo také jako $\langle ai \rangle$, $\langle ey \rangle$, $\langle ei \rangle$, později také jako $\langle ag \rangle$, $\langle eg \rangle$.

⁴ Tento první (vokalický) komponent by bylo možno chápat jako a a celý diftong tedy jako $(a\acute{u})$.

múka > mouka > mouka
dlúhý > dlouhej > dlouhej
jedú > jedou > jedou
ženú > ženou > ženou

Tato změna proběhla na celém českém jazykovém území, s výjimkou východomoravských, moravskoslezských a snad i okrajových úseků jihomoravských dialektů; v části středomoravských dialektů nastala následně monoftongizace *ou > ó*: *mouka > móka*.

Jak již bylo řečeno, v 15. století se tento diftong zapisoval rozličným způsobem. Nakonec se v pravopisném úzu 16. stol. ustálila podoba *au*, která se držela až do pol. 19. stol., ačkoli je z pramenů zřejmé, že se v 16. stol. vyslovoval jako [ou].

Z důvodů graficko-fonologických se neprosadila na začátku slova: *únor, ústa, úterý*.

MONOFTONGIZACE *ĪE > Í*

V průběhu 15. stol. začala postupně převažovat první *i*-ová složka stoupavého diftongu *ĭe*. Na konci tohoto století byla v mluveném jazyce završena změnou *ĭe > í*.

bĭeda > bída
mĭera > míra
vĭera > víra
znamenĭe > znamení

V jazyce psané komunikace se monoftongizace *ĭe > í* prosazovala se zpožděním. Definitivně byla přijata v 2. pol. 16. stol.: její rozšíření brzdila pravopisná tradice, která velela psát dlouhé *í* diftongického původu jako *ie*.

MONOFTONGIZACE *U̇O > Ú (<Ů>)*

Společně s monoftongizací *ĭe > í* proběhla také monoftongizace *u̇o > ú* (psaném jako <ů>). Nejstarší (ojedinělé) doklady pocházejí ze 14. stol., jejich počet se významně zvyšuje ve stol. 15. Podobně jako v předchozím případě i zde lze předpokládat proces, při němž se posilovala první složka diftongu na úkor složky druhé, až nakonec převážila. Za symptom tohoto procesu by mohla být chápána grafika: diftong se zapisoval jako *u* s indexovým *o*, tj. <ů>

bŭoh > bůh
duom > dům

vuoči > vůči
svuoj > svůj

ÚŽENÍ *É > Í*

Tato změna proběhla v 16. století, nejpozději v pozici po *l*. Výsledkem bylo měkké neměkčící *í*:

postélka > postílka
čélko > čílko
zelé > zeli
dobrého > dobrímu

Geografický rozsah *é > í* je značný, kromě nářečí českých v užším smyslu a nářečí středomoravských se zčásti vyskytuje v západních okrajových úsecích východomoravských dialektů a po měkkých souhláskách také ve východních částech slezkomoravských dialektů. Tato změna se postupně šířila v památkách 17. a 18. století. Navzdory značnému územnímu rozšíření nepřijal spisovný jazyk tuto změnu v úplnosti, zejména ji odmítl v koncovkách složené deklinace.

ZMĚNA *AJ > EJ*

V průběhu 15. a 16. stol. se tautosylabická skupina *aj* změnila na *ej*:

najlepší > nejlepší
krajčí > krejčí
házaj > házej

Jak ilustrují následující příklady, pro provedení této změny je relevantní pozice ve slabice.

Jakmile se daná sekvence *aj* vyskytuje v heterosylabické pozici, změna *aj > ej* neproběhne:

<i>vajce</i>	>	<i>vejce</i>	X	<i>vajec</i>
<i>dělaj</i>	>	<i>dělej</i>	X	<i>dělají</i>
<i>daj</i>	>	<i>dej</i>	X	<i>dají</i>

Původně tato změna proběhla důsledně, což demonstrují následující příklady:

hajný > hejný
tajný > tejný
kraj > krej
prodaj > prodej

U jmenovaných forem tato změna způsobila alternaci *aj* ~ *ej*. Tyto některé alternace byly v následujícím vývoji odstraněny tendencí k unifikaci zvukové stavby kořene:

<i>hejný</i>	X	<i>hájiti</i>	→	<i>hajný</i>
<i>tejný</i>	X	<i>tajiti</i>	→	<i>tajný</i>
<i>krej</i>	X	<i>krájeti</i>	→	<i>kraj</i>

V případě *prodej* – *prodaje* vedla kořenová alternace v češtině střední doby ke vzniku dvou paradigmat:

1. <i>prodej</i>	X	<i>prodaj</i>
2. <i>prodeje</i>	X	<i>prodaje</i>
3. <i>prodeji</i>	X	<i>prodaji</i>
...		

VOKALICKÝ SYSTÉM ČEŠTINY PO PROVEDENÍ ZMĚN (17. STOL.)

Po provedení uvedených změn se odlišil systém dlouhých a krátkých vokálů. Na území českých dialektů v užším smyslu se konstituovaly následující vokalické systémy:

Krátké vokály

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>i</i>		<i>u</i>
středové	<i>e</i>		<i>o</i>
nízké		<i>a</i>	

Dlouhé vokály

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>í</i>		<i>ú</i>
středové	<i>ě</i>		<i>ou</i>
nízké		<i>á</i>	

Na větší části středomoravských dialektů vypadá tento systém následovně:

krátké vokály

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>i</i>		<i>u</i>
	<i>ɛ</i>		<i>ɔ</i>
středové		<i>ɛ</i>	<i>ɔ</i>
nízké		<i>a</i>	

V jisté části stejně jako na území Čech, ale s odlišným původem distribucí *o x u*, *e x i* (*kunec* = konec, *kupec* = kopec, *kopec* = kupec, *rebe* = ryby).

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>i</i>		<i>u</i>
středové	<i>e</i>		<i>o</i>
nízké		<i>a</i>	

Dlouhé vokály (*hlópe* = hloupý)

	přední	střední	zadní
vysoké	<i>í</i>		<i>ú</i>
středové	<i>é</i>		<i>ó</i>
nízké		<i>á</i>	

V centrální části pak došlo ke zkrácení *í > i*, *ú > u*, takže se vytvořil trojčlenný systém dlouhých vokálů:

	přední	střední	zadní
středové	<i>é</i>		<i>ó</i>
nízké		<i>á</i>	

Na malé části dialektů (jihozápadně od Brna) došlo ke splynutí $\acute{a} + \acute{o} > \bar{\acute{a}}$. Zde je tedy systém dlouhých voálů dvojčlenný:

přední	zadní
\acute{e}	$\bar{\acute{a}}$

ZMĚNA $w > v$

Jak již bylo mnohokrát uvedeno, staročeské w mělo původně bilabiální výslovnost. O jeho bilabiálnosti svědčí jak staročeská grafika (např. slovo *pravda* je psáno jako *prawuda* nebo *prauwda*), tak také častá disimilace neslabičné předložky w v pozici před labiálami: w *Prahu* > u *Prahu*.

V průběhu 15. stol. se bilabiální artikulace w změnila na labiodentální: $w > v$. Zbytky původní bilabiálnosti w zůstaly zachovány v severovýchodočeských dialektech, kde se v v pozici na konci slabiky vyslovuje jako u : *prauuda*, *kreu*.

Tradičně je tato změna interpretována jako výsledek působení korelace znělosti, která se stala základní korelační řadou na konci 14. stol. a současně ustálením fonému f . Foném f byl labiodentální, kdežto w , které bylo jeho znělostním protějškem, bylo labiodentální. Oba prvky korelační dvojice se lišily dvěma rysy: znělostí a místem tvoření. Po změně $w > v$ se lišily jen rysem znělosti.